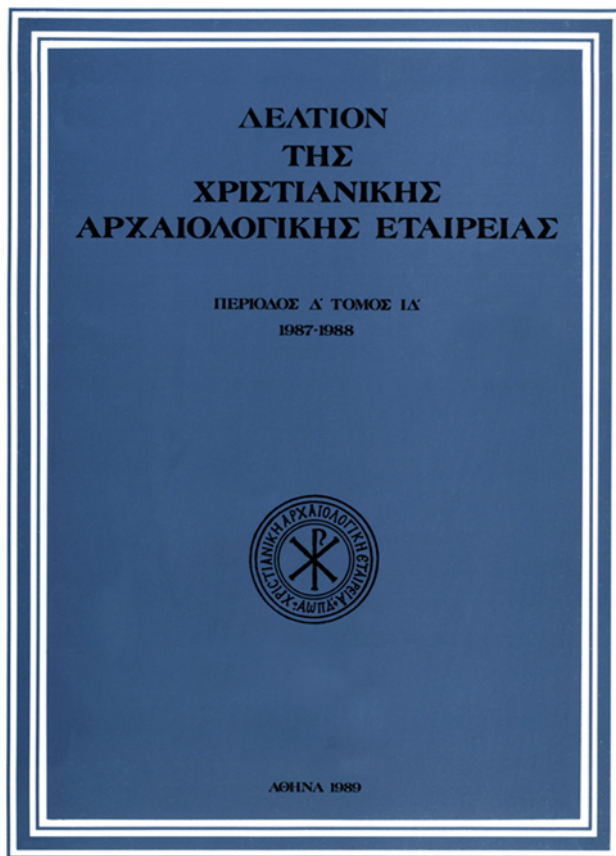

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 14 (1989)

Δελτίον ΧΑΕ 14 (1987-1988), Περίοδος Δ'

Ο βυζαντινός ναός του Αγίου Νικολάου του Μεγαλομάτη ή Στρατηλάτη στο Σκοπό στη Ζάκυνθο

Γρηγόρης Α. ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ

doi: [10.12681/dchae.1008](https://doi.org/10.12681/dchae.1008)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ Γ. Α. (1989). Ο βυζαντινός ναός του Αγίου Νικολάου του Μεγαλομάτη ή Στρατηλάτη στο Σκοπό στη Ζάκυνθο. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 14, 83-100. <https://doi.org/10.12681/dchae.1008>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο βυζαντινός ναός του Αγίου Νικολάου του
Μεγαλομάτη ή Στρατηλάτη στο Σκοπό στη Ζάκυνθο

Γρηγόρης ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ

Δελτίον ΧΑΕ 14 (1987-1988), Περίοδος Δ' • Σελ. 83-100

ΑΘΗΝΑ 1989

Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΤΗ Ή ΣΤΡΑΤΗΛΑΤΗ ΣΤΟ ΣΚΟΠΟ ΣΤΗ ΖΑΚΥΝΘΟ*

I

Ο ναός του Αγίου Νικολάου του Μεγαλομάτη είναι εντεταγμένος στα ερείπια μονής που βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του όρους Σκοπός, δεξιά από το μονοπάτι που οδηγεί στην εκκλησία της Παναγίας της Σκοπιώτισσας. Η θέση είναι δεσπόζουσα στο νησί με πανοραμική θέα προς τις ακτές της Πελοποννήσου και το ανοικτό πέλαγος προς νότο¹. Από το σημείο αυτό υπάρχει εποπτεία στην περιοχή του χωριού «Βασιλικό», όπου κατά παράδοση υπήρχαν αυτοκρατορικά κτήματα, την εποχή που η Ζάκυνθος ανήκε στο Βυζάντιο². Λίγο πιο ψηλά, στο μονοπάτι, βρίσκεται αρχαία πηγή που λειτουργεί ακόμη και σήμερα³.

Η θέση όπου βρίσκονται τα ερείπια της μονής είναι καλά προστατευμένη από τους βόρειους ανέμους. Στη θέση αυτή του όρους Σκοπός οι κλίσεις είναι ηπιότερες και το έδαφος έχει διαμορφωθεί με ξηρολιθιές σε επάλληλα επίπεδα που ποικίλλουν σε πλάτος (Εικ. 1). Τα ερείπια εκτείνονται σε τρία (Β - Γ - Δ) από τα επίπεδα αυτά.

Από νοταριακά έγγραφα πληροφορούμεθα ότι το 1513 ο ιερέυς Θεόδωρος Αργήτης, ο οποίος κατέχει το ναό, τον παραχωρεί στη μονή Στροφάδων. Το 1619 η βενετική διοίκηση καταλαμβάνει το μοναστήρι αλλά το παραχωρεί και πάλι στη μονή Στροφάδων. Φαίνεται πάντως ότι η μονή δεν έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το ναό, ώστε το 1697 να φέρεται ότι διαχειρίζονται το ναό οι «γαστάλδου», επίτροποι ορισμένοι από την πολιτεία. Τότε γίνεται και μερική επιζωγράφηση του ναού. Τέλος, ο ναός παραχωρείται το 1779 σε αδελφότητα, οπότε και μετατρέπεται σε μονή. Το 1809 αναφέρεται ότι διαθέτει δώδεκα μοναχούς⁴.

Ο Π. Χ. Ζώης μνημονεύει το ναό ως «τρισυπόστατον με τριπλεύρους κόγχας». Επίσης αναφέρει την ύπαρξη τοιχογραφιών και μωσαϊκού⁵. Οι τρίπλευρες κόγχες προφανώς αναφέρονται στη διαμόρφωση του Βήματος. Ο ναός όμως την εποχή του Ζώη δε σωζόταν τρισυπόστατος αλλά δισυπόστατος (Εικ. 1). Είναι όμως πιθανό ότι ο συγγραφέας είχε επισημάνει την ύπαρξη θεμελίου της τρίτης κόγχης και αναφερόταν στην παλαιότερη φάση του ναού. Επίσης ο Ο. Riemann⁶ και ο Erz Salvator⁷ αναφέρονται στο ναό. Ο Δ. Ζήβας διαπιστώνει στο ναό ενδείξεις της βυζαντινής ναοδομίας του ΙΙου αιώνα και πιθανολογεί την ύπαρξη ακόμη παλαιότερου ναού. Δημοσιεύει επίσης μια φωτογρα-

φία της κεντρικής κόγχης του ναού⁸. Οι πολλές τοιχογραφίες, που ο ίδιος αναφέρει ότι έχει εσωτερικά ο ναός, έχουν ήδη αποτοιχισθεί⁹. Οι τοιχογραφίες αυτές έχουν δημοσιευθεί συνοπτικά από τον καθηγητή Π. Βοκοτόπουλο και χρονολογούνται στις τελευταίες δεκαετίες του 12ου αιώνα¹⁰.

II

Το συγκρότημα των ερειπίων της μονής είναι κατά μήκος διατεταγμένο από ΝΔ. προς ΒΑ. Όλα τα σωζόμενα κτίρια βρίσκονται σε ένα μόνο από τα επίπεδα

* Η εργασία αυτή παρουσιάστηκε για πρώτη φορά με τη μορφή ανακοίνωσης στο Έβδομο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, τον Απρίλιο του 1988, στην Αθήνα, βλ. Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, σ. 69-70. Ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή κ. Χαρ. Μπούρα για την ενθάρρυνσή του στην παρουσίαση της εργασίας αυτής και τις εύστοχες παρατηρήσεις του. Επίσης τον καθηγητή κ. Π. Βοκοτόπουλο για τα γόνιμα σχόλιά του κατά την ανακοίνωση της εργασίας στο Συμπόσιο. Οφείλω να σημειώσω ότι η εργασία αυτή δε θα παρουσιαζόταν τόσο πλήρης, χωρίς τις πολύτιμες υποδείξεις του καθηγητού κ. Δ. Πάλλα, τον οποίο ευχαριστώ ιδιαίτερα.

1. Στη δεσπόζουσα αυτή θέση οφείλεται και η ύπαρξη στο ύψωμα φρυκτωρίας στην περίοδο της ενετοκρατίας, στα νοτιοδυτικά του ναού, που είναι ορατό και από την πόλη της Ζακύνθου. Βλ. Ντ. Κονόμος, Εκκλησίες και μοναστήρια στη Ζάκυνθο, Αθήνα 1967, σ. 143.

2. Λ. Ζώης, Λεξικόν ιστορικών και λαογραφικών Ζακύνθου, Αθήνα 1963 (λ. Βασιλικό).

3. Ο Σκόπος στην αρχαιότητα ονομαζόταν «Έλατος» και ήταν ιερό βουνό των Ζακυνθίων. Λίγο πιο πάνω από τα ερείπια της μονής, εκεί όπου σήμερα σώζεται η εκκλησία της Παναγίας της Σκοπιώτισσας, υπήρχε στην αρχαιότητα ναός της θεάς Αρτέμιδος, στην οποία ήταν αφιερωμένο και όλο το βουνό. Μαρτυρείται παλιότερα στο σημείο αυτό η ύπαρξη μαρμάρινων κίωνων κι επιγραφών: Βλ. Κόννομος, ό.π., σ. 143.

4. Για τα στοιχεία αυτά βλ. και Ζώης, ό.π., σ. 477.

5. Ό.π., σ. 729.

6. O. Riemann, Recherches archéologiques sur les îles ioniennes, III. Zante, Paris 1879-80, σ. 11.

7. Erz Salvator, Zante, Prag 1904, σ. 139-140.

8. Δ. Ζήβας, Η αρχιτεκτονική της Ζακύνθου από τον ΙΣΤ΄ μέχρι τον ΙΘ΄ αιώνα, ΤΕΕ, Αθήνα 1970, σ. 139-140.

9. Επιτόπου διατηρείται μια τοιχογραφία του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου, που βρίσκεται στο προς τον κυρίως ναό μέτωπο του αριστερού τοίχου του Ιερού Βήματος.

10. Π. Α. Βοκοτόπουλος, Η βυζαντινή τέχνη στα Επτάνησα, ΚερκΧρον VI (1970), σ. 161.

(επίπεδο Γ), στα οποία είναι διαμορφωμένο το έδαφος (Εικ. 1). Το νότιο τμήμα του κτιριακού συνόλου καταλαμβάνεται από το συγκρότημα του ναού, ενώ το μέσο και το βόρειο τμήμα από τρεις θαλάμους διατεταγμένους στη σειρά.

Ο μεγαλύτερος από τους τρεις θαλάμους είναι ο βορειότερος, ο οποίος φέρει προσκολλημένο στη ΝΑ. γωνία εξώστη με τον οποίο επικοινωνεί με πλατιά θύρα. Ο μεγάλος αυτός θάλαμος, διαστάσεων 9,40×5,13 μ., φέρει στη δυτική του πλευρά τρία ανοίγματα για φωτισμό¹¹. Στην προς τα ανατολικά προέκταση του βόρειου τοίχου του μεγάλου θαλάμου διακρίνονται ίχνη τοιχοποιίας, που σώζονται σε μικρό ύψος από το έδαφος. Πρόκειται πιθανότατα για εξωτερικό τοίχο της αυλής της μονής.

Ο μεγάλος θάλαμος επικοινωνεί προς Ν. μέσω θύρας με μικρότερο θάλαμο, διαστάσεων 4,25×5,53 μ. Ο θάλαμος αυτός δε φέρει στα δυτικά φεγγίτες αλλά θύρα, σε ύψος 1,20 μ. περίπου από το δάπεδο του θαλάμου. Διακρίνονται ίχνη εγκατάστασης ξύλινης σκάλας, που γεφύρωνε τη διαφορά στάθμης και επέτρεπε την επικοινωνία του μικρού θαλάμου με το ψηλότερο επίπεδο Δ (Εικ. 1).

Ο μικρός θάλαμος επικοινωνεί προς Ν. μέσω θύρας με άλλο θάλαμο, διαστάσεων 6,95×5,43 μ., ο οποίος βρίσκεται σε επαφή με το συγκρότημα του ναού, με το οποίο επικοινωνεί με δύο θύρες, μία απευθείας προς το Ιερό Βήμα και μία άλλη προς τον κυρίως ναό. Ο θάλαμος έχει προς τα ανατολικά μία κεντρική θύρα, η οποία μέσω ευθείας λίθινης σκάλας οδηγεί στο χαμηλότερο επίπεδο Β (Εικ. 1). Ίχνη δύο ανοιγμάτων ανάλογων με τα αντίστοιχα ανοίγματα του μεγάλου θαλάμου διακρίνονται στο δυτικό τοίχο. Στον ανατολικό τοίχο διακρίνονται ίχνη ενός μεγάλου παραθύρου προς Β. της θύρας, ενώ νοτιότερα σώζεται μικρό άνοιγμα, διαστάσεων 0,40×0,30 μ. περίπου.

Ο εξώστης στο νοτιοανατολικό άκρο του μεγάλου θαλάμου είναι διαστάσεων 5,40×3,70 μ. Διακρίνονται ίχνη χαμηλού, περιμετρικού στηθαίου και παραστάδος στη βορειοδυτική γωνία του. Είναι προφανές ότι ο εξώστης ήταν στεγασμένος κατά τρόπο ανάλογο με άλλους εξώστες (μόνζο), κοινότατους στην αρχιτεκτονική της Ζακύνθου¹². Ο εξώστης, που η στάθμη του δαπέδου του βρίσκεται στη στάθμη του επιπέδου Γ, επικοινωνούσε με σκάλα με το χαμηλότερο επίπεδο Β από τη νότια πλευρά του.

Στο επίπεδο Β, σε απόσταση 1,80 μ. περίπου από τον εξώστη, σώζεται αναλημματικός τοίχος, πέραν του οποίου υπάρχει διάταξη του εδάφους με κλίση προς βορρά που οδηγεί στα σωζόμενα υπολείμματα του εξωτερικού τοίχου της μονής. Αν λάβουμε υπόψη μας τη θέση του παλαιότερου μονοπατιού προς την πόλη

της Ζακύνθου, που ταυτίζεται σχεδόν με το σημερινό δρόμο, μπορούμε να αποκαταστήσουμε το συγκρότημα των θαλάμων καθώς και το σύστημα πρόσβασης προς αυτό (Εικ. 2). Κατά πάσα πιθανότητα, πρόκειται για την κύρια είσοδο της μονής την εποχή της ενετοκρατίας.

Διακρίνουμε δύο εισόδους στο κτιριακό συγκρότημα: μία μέσω του εξώστου και μία μέσω της κλίμακας ανόδου στο νότιο θάλαμο. Ο θάλαμος αυτός πιθανότατα χρησιμοποιούνταν σαν προθάλαμος για την είσοδο στο ναό, ο οποίος επικοινωνούσε προς τα έξω μόνο με αυτό τον τρόπο. Ο μεγάλος θάλαμος, στον οποίο εισέρχονταν από τον εξώστη, αποτελούσε μάλλον το «αρχονταρίκι» της μονής. Ο μικρός θάλαμος στο κέντρο του συγκροτήματος αποτελούσε βοηθητικό χώρο, μέσω του οποίου το συγκρότημα επικοινωνούσε με το ψηλότερο επίπεδο (Δ), όπου πιθανότατα βρίσκονταν άλλα κτίσματα της μονής¹³.

Στο συγκρότημα των τριών θαλάμων βρίσκονται προσκολλημένα τα θεμέλια δύο αφίδων. Η μία βρίσκεται στο νοτιοδυτικό άκρο του προθαλάμου, δίπλα στην τρίπλευρη αφίδα του Ιερού Βήματος. Έχει σχήμα ημικυκλικό και είναι όμοια με τη βάση της ημικυκλικής αφίδας του ναού (Εικ. 2). Η άλλη είναι στο μέσον του βόρειου τοίχου του μεγάλου θαλάμου (Εικ. 1). Σώζονται ίχνη μόνο της θεμελίωσής της με τοίχο πάχους 0,50 μ. Η εσωτερική της διάμετρος είναι 1,40 μ. Η αφίδα αυτή προφανώς ανήκει σε κτίριο παλαιότερο της σωζόμενης φάσης της ενετοκρατίας. Κατά πάσα πιθανότητα αποτελεί την κόγχη της τράπεζας παλαιότερης μονής¹⁴.

Ο ναός που βρίσκεται στο νότιο άκρο του συγκροτήματος αποτελείται από δύο τμήματα, τα οποία στη φάση της ενετοκρατίας δεν επικοινωνούσαν μεταξύ τους:

11. Από τα ανοίγματα αυτά διακρίνεται μόνο το κατώτερο τμήμα τους. Από τη θέση τους φαίνεται ότι πιθανότατα ήταν ημικυκλικοί φεγγίτες.

12. Βλ. και Ζήβας, ό.π.

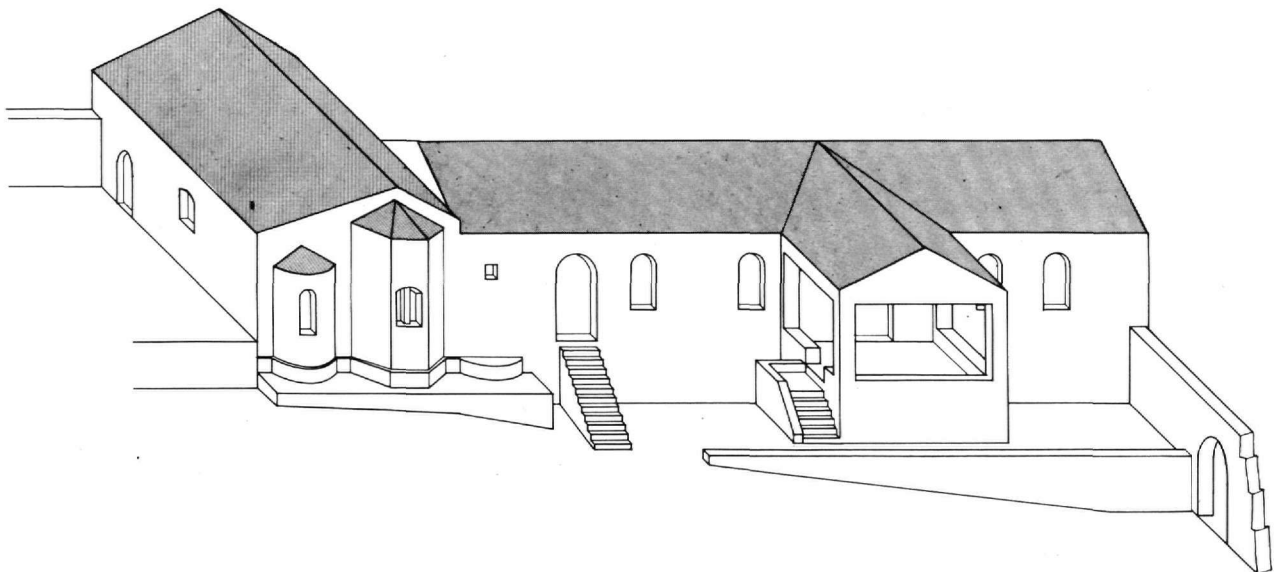
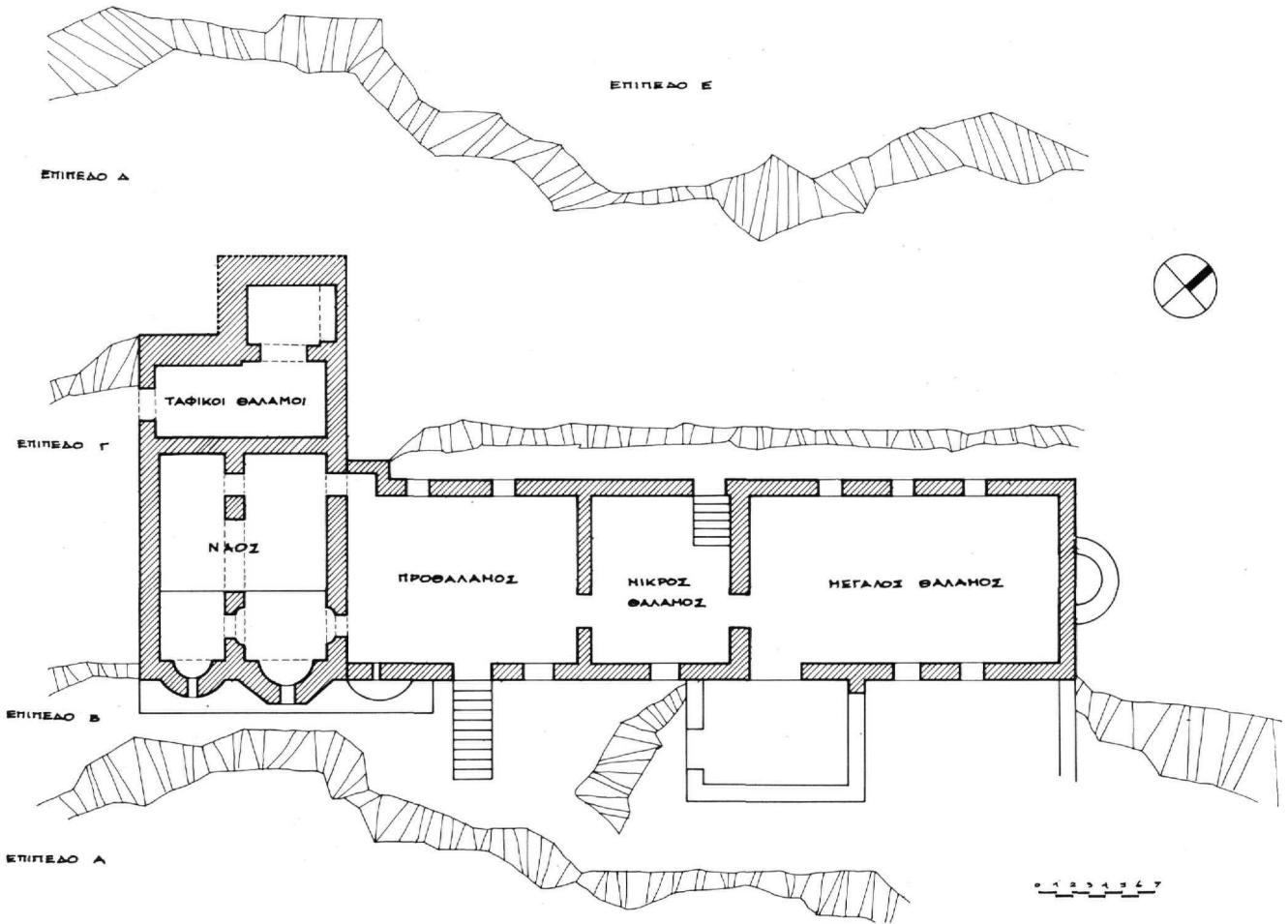
13. Οι τρεις θαλάμοι, όπως τους περιγράψαμε, δεν ήταν δυνατόν να αποτελούν χώρους ενδιάθεσης των μοναχών. Ίχνη κτιρίου με κελιά μοναχών δε διακρίνονται στην προς Α. κατωφέρεια. Πιθανότατα ίχνη αυτού του συγκροτήματος να σώζονται στο πρηνές, μεταξύ των επιπέδων Δ και Ε, που καλύπτεται από πυκνότητα βλάστηση.

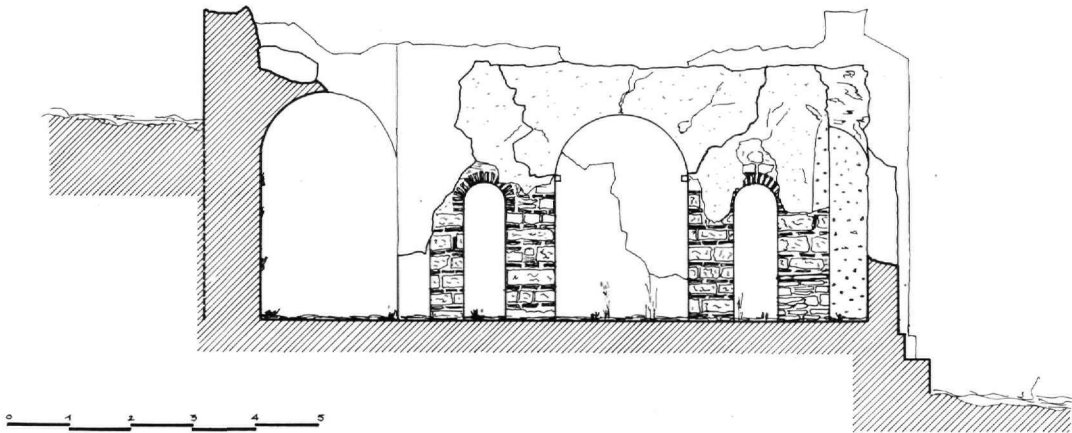
14. Στο συγκρότημα της μονής δύο ήταν οι χώροι, εκτός από το καθολικό, που διέθεταν αφίδα: τα παρεκκλήσια και οι τράπεζες. Λόγω του προσανατολισμού της κόγχης οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι πρέπει να αποκλειστεί η πιθανότητα ότι η αφίδα ανήκε σε παρεκκλήσιο. Βλ. Α. Κ. Ορλάνδος, Μοναστηριακή αρχιτεκτονική, Β' έκδ., Αθήναι 1958.

Εικ. 1. Το συγκρότημα της μονής του Αγίου Νικολάου στο Σκοπό. Τα σωζόμενα από τη φάση της ενετοκρατίας.

Εικ. 2. Η μονή του Αγίου Νικολάου στο Σκοπό, κατά την περίοδο της ενετοκρατίας. Αξονομετρική αποκατάσταση.

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΘΗ ΣΤΗ ΖΑΚΥΝΘΟ

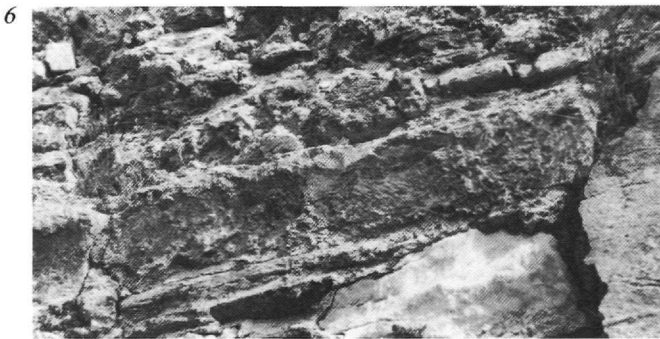
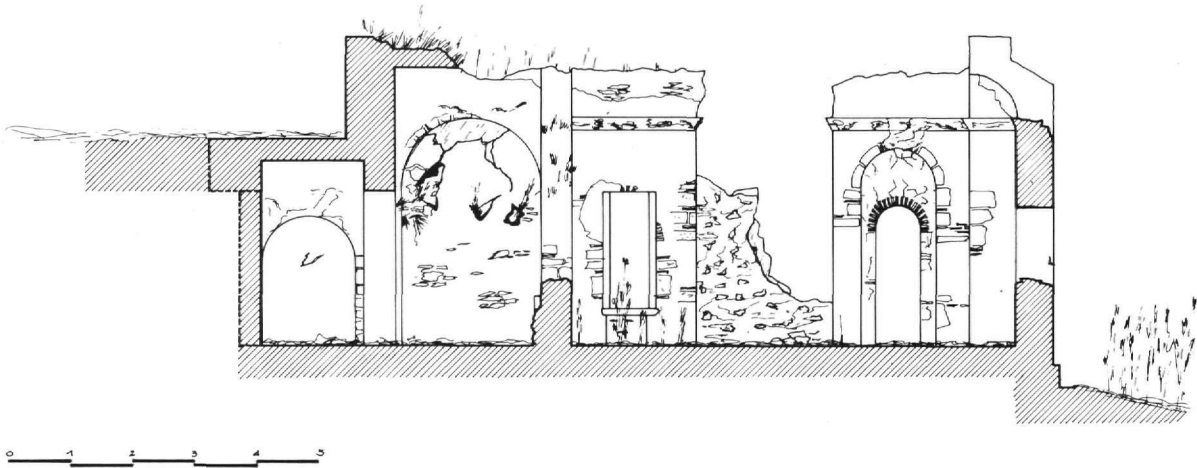
τον κυρίως ναό, σε επαφή και επικοινωνία με τον προθάλαμο, και ένα συγκρότημα θολοσκεπών θαλάμων προς τα ανατολικά του κυρίως ναού. Η επικοινωνία με τους θαλάμους αυτούς γινόταν αποκλειστικά μέσω μικρής θύρας στο νοτιοδυτικό άκρο του συγκροτήματος. Ο κυρίως ναός είναι μια δίκλιτη (δίχωρη) ξυλόστεγη βασιλική¹⁵. Τα δύο κλίτη χωρίζονται από τοίχο διάτρητο από τρία τοξωτά ανοίγματα που ήταν απαραίτητα για την επικοινωνία των δύο κλιτών. Τα ακραία είναι ιδιαίτερα στενά, ενώ το μεσαίο μεγαλύτερο, με μήκος περίπου 2,20 μ. (Εικ. 3). Το βόρειο κλίτος του ναού (διαστ. 6,23x2,45 μ.) είναι το πλατύτερο. Ανατολικά καταλήγει σε τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα με παράθυρο που διαθέτει χαμηλό λίθινο τόξο. Σώζεται η Αγία Τράπεζα. Στο βόρειο και το νότιο τοίχο, εκατέρωθεν της Αγίας Τράπεζας, σχηματίζονται δύο κόγχες με τοξωτά ανοίγματα που οδηγούν στους παρακείμενους χώρους (Εικ. 4). Ο βόρειος τοίχος του κλίτους διαθέτει δύο ανοίγματα εισόδου σε αντιστοιχία με τα μικρά ανοίγματα του κεντρικού τοίχου αλλά έχει κλεισμένο με τοιχοποιία το κεντρικό μεγάλο άνοιγμα (Εικ. 5). Το νότιο κλίτος (διαστ. 6,38x2 μ.) καταλήγει ανατολικά σε ημικυκλική αψίδα, που είναι στο μεγαλύτερο μέρος της γκρεμισμένη. Σώζεται Αγία Τράπεζα και αριστερά της κτιστή χαμηλή τράπεζα, σε επαφή με τον τοίχο, που προφανώς τη χρησιμοποιούσαν ως πρόθεση. Ο νότιος τοίχος του ναού φέρει περί το μέσον

Εικ. 3. Ο σωζόμενος ενδιάμεσος τοίχος των κλιτών της δίκλιτης βασιλικής. Όψη από το νότιο κλίτος.

Εικ. 4. Το ψηλότερο τμήμα της πλάγιας κόγχης στον ενδιάμεσο τοίχο της βασιλικής.

15. Υπολείμματα των ξύλων της στέγης σώζονται ακόμη κρεμασμένα από τους τοίχους του ναού.

Εικ. 5. Τομή διαμήκης του βόρειου κλίτους της βασιλικής. Διακρίνεται ο βόρειος τοίχος του ναού και τέμνονται οι δύο ταφικοί θάλαμοι.

Εικ. 6. Ο ευτελής κοσμήτης.

Εικ. 7. Ο κοσμήτης στην ανίδα του βόρειου κλίτους. Διακρίνεται η αποκόλληση του ανατολικού από το βόρειο τοίχο του ναού.

Εικ. 8. Η είσοδος στο νότιο τοίχο των ταφικών θαλάμων. Διακρίνεται η παλαιότερη και η νεότερη φάση.

9

του άνοιγμα με χαμηλό τόξο και λίθινο τοξωτό πλαίσιο.

Το δάπεδο του ναού βρίσκεται σε χαμηλότερη στάθμη από τη στάθμη του δαπέδου του προθαλάμου (0,40 μ.). Σώζεται ο στυλοβάτης του τέμπλου σε απόσταση 2,13 μ. από τη χορδή της αψίδας. Το δάπεδο του Ιερού Βήματος καλύπτεται από έγχρωμο μωσαϊκό κατασκευασμένο από λευκές, μαύρες και κυανές ψηφίδες. Στο βόρειο τοίχο και στην αψίδα του Ιερού Βήματος σε ύψος 3,50 μ., διακρίνονται κοσμήτες. Ο κοσμήτης στο βόρειο τοίχο είναι από λίθο κακής ποιότητας, ατελώς λαξευμένο (Εικ. 6), ενώ ο κοσμήτης της αψίδας είναι από λίθο καλύτερης ποιότητας και επιμελέστερα επεξεργασμένο (Εικ. 7).

Ο κυρίως ναός χωρίζεται από τους καμαροσκεπείς θαλάμους με τοίχο, πάνω στον οποίο διακρίνονται οι βάσεις δύο ανοιγμάτων, ένα σε κάθε κλίτος. Τα ανοίγματα αυτά είναι τοιχισμένα. Η είσοδος στους θαλάμους γινόταν από τη θύρα στη νοτιοδυτική γωνία (Εικ. 8). Το δάπεδο των θαλάμων βρισκόταν χαμηλότερα από το φυσικό έδαφος (-0,30 μ.), αλλά στην ίδια στάθμη με τον κυρίως ναό. Υπάρχουν δύο θάλαμοι: ο ένας,

10

μήκους 4,96 μ., εκτείνεται σε όλο το πλάτος του ναού. Στεγάζεται από δύο εγκάρσιες μεταξύ τους καμάρες. Η χαμηλότερη κάλυπτε το νότιο τμήμα του νάρθηκα, η ψηλότερη κάλυπτε το βόρειο τμήμα (Εικ. 9). Και οι δύο σώζονται μόνο εν μέρει. Στον ανατολικό τοίχο του θαλάμου, σώζονται ίχνη παραστάδας στην προέκταση του κεντρικού τοίχου του ναού. Ο βόρειος τοίχος αποτελείται από τοξωτή κατασκευή. Το άνοιγμα του τόξου τοιχίστηκε σε μεταγενέστερη εποχή (Εικ. 10).

Μέσω αψιδωτού ανοίγματος στο δυτικό τοίχο του θαλάμου, εισερχόμαστε σε μικρό θάλαμο (διαστ. 1,77x1,82 μ.) που βρίσκεται στο σύνολό του κάτω από την επιφάνεια του εδάφους του επιπέδου Δ¹⁶. Ο βόρειος τοίχος του θαλάμου έχει διαμορφωθεί με τοξωτή κατασκευή σε μορφή αρκοσολίου. Ο χώρος κάτω από το τόξο είναι καλυμμένος με χονδρόπλακες και χαμηλότερα υπάρχει μαλακό χώμα που υποδηλώνει, κατά πάσα πιθανότητα, την ύπαρξη ταφής. Απέναντι της εισόδου παρατηρείται άλλο τυφλό τόξο, τοιχισμένο από τοίχο πάχους 0,30 μ.

Το σύνολο του συγκροτήματος του ναού καλυπτόταν από δικλινή ξύλινη στέγη, που η κορυφή της διαμορ-

Εικ. 9. Η τοξωτή είσοδος στο μικρό ταφικό θάλαμο και ο διαμήκης θόλος των θαλάμων.

Εικ. 10. Το τόξο στο βόρειο τείχος του μεγάλου ταφικού θαλάμου. Διακρίνεται η μεταγενέστερη τοίχιση του.

Εικ. 11. Η ισόδομη τοιχοποιία με ζώνες πλίνθων της τρί-πλευρης αψίδας. Χαμηλότερα διακρίνεται η κρηπίδα του ναού.

Εικ. 12. Το ψηλότερο τμήμα του δυτικού τείχους. Διακρίνεται η ισόδομη τοιχοποιία με ζώνες πλίνθων και η μεταγενέστερη αργολιθοδομή.

φωνόταν στο μέσον του βόρειου κλίτους (Εικ. 2). Το συγκρότημα του ναού αποτελούνταν από ένα δίκλιτο, δυσπόστατο ναό. Οι δύο τράπεζες με την κτιστή πρόθεση στο νότιο κλίτος και το κιονόκρανο με φύλλα καλάμου, που ήταν εντοιχισμένο στην αψίδα του βόρειου κλίτους, οδηγούν ασφαλώς στο παραπάνω συμπέρασμα¹⁷. Ταφική ήταν η χρήση των καμαροσκεπών θαλάμων. Ίσως γι' αυτό δεν είχαν καμιά επικοινωνία με τον κυρίως ναό στη φάση της ενετοκρατίας.

III

Οι τοίχοι του ναού, όπως σώζονται σήμερα, συνίστανται από διάφορα είδη τοιχοποιίας. Τα περισσότερα από τα είδη αυτά αποτελούν τυπικές μορφές βυζαντινών τοιχοποιιών, πράγμα που αποδεικνύει την ύπαρξη μιας παλαιότερης βυζαντινής φάσης στο ναό. Στην ανατολική πλευρά του ναού συναντώνται τρία είδη τοιχοδομής. Στο βάθρο του ναού, που είναι άλλωστε ορατό μόνο στην ανατολική του πλευρά, υπάρχει αργολιθοδομή. Πλακοειδής τοιχοποιία με διάσπαρτες πλίνθους συνιστά την κρηπίδα που προεξέχει κατά

0,10 μ. και περιβάλλει τη βάση από τις αψίδες του Βήματος. Η κρηπίδα είναι ορατή μόνο στην ανατολική πλευρά (Εικ. 11). Οι αψίδες της ανατολικής πλευράς και οι τοίχοι που τις συνδέουν αποτελούνται από ισόδομη τοιχοποιία με οριζόντιες μονές ζώνες πλίνθων και γωνιασμένους λίθους.

Ο λίθος είναι ασβεστόλιθος με σιδηρούχες, πιθανόν, προσμείξεις και έχει χρώμα υποκίτρινο. Οι δόμοι έχουν επιμελή επεξεργασία, μέσο ύψος 0,30 μ. και μήκος που ποικίλλει από 0,25 έως 0,70 μ. Οι πλίνθοι, που έχουν χρώμα βαθυκόκκινο, δεν είναι κανονικές και έχουν πάχος που κυμαίνεται από 0,029 έως 0,036 μ. Η τοιχοποιία αυτή δέχτηκε στη φάση της ενετοκρατίας ελαφρό επίχρισμα. Με πρόχειρη αργολιθοδομή έχει πληρωθεί μια ζώνη πλάτους 0,50 μ. περίπου, κάτω από το παράθυρο της ημικυκλικής αψίδας, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί στη φάση της ενετοκρατίας. Εάν εξαιρέσουμε την τελευταία αυτή προσθήκη, όλες οι υπόλοι-

16. Το μοναδικό στοιχείο του θαλάμου, που διακρίνεται στην επιφάνεια του εδάφους του επιπέδου Δ, είναι η κορυφή του θόλου.

17. Το κιονόκρανο έχει σήμερα αποτοιχιστεί. Γι' αυτό βλ. Rie-mann, ό.π., σ. 11 και Ζήβας, ό.π., σ. 100.

πες τοιχοδομές της ανατολικής πλευράς ανήκουν στη βυζαντινή φάση του μνημείου. Η ισόδομη τοιχοποιία με τις οριζόντιες μονές ζώνες πλίνθων χαρακτηρίζεται από λιτότητα. Στηριζόμενος στο γεγονός αυτό ο Π. Βοκοτόπουλος τη χρονολογεί στο τελευταίο τέταρτο του 11ου αιώνα¹⁸. Ενισχυτικό στοιχείο για τη χρονολόγηση αυτή θεωρείται η ύπαρξη της κρηπίδας που μας οδηγεί στην περίοδο των βυζαντινών «αναγεννήσεων»¹⁹ του 11ου και 12ου αιώνα.

Ο δυτικός τοίχος είναι ως επί το πλείστον κάτω από το έδαφος. Παρατηρείται μάλιστα να έχει μεγαλύτερο πάχος, πράγμα που εξηγείται από το ρόλο της αντιστήριξης των χωμάτων του επιπέδου Δ που έχει αναλάβει. Στο ψηλότερο τμήμα του που είναι ορατό, συναντώνται δύο ειδών τοιχοποιίες:

1. Ισόδομη τοιχοποιία με οριζόντιες σειρές πλίνθων, ανάλογη με αυτή της ανατολικής πλευράς που διαμορφώνει το αέτωμα του εγκάρσιου θόλου των ταφικών θαλάμων (Εικ. 12). Το υπόλοιπο τμήμα της πλευράς αυτής αποτελείται από ευτελή αργολιθοδομή, που προστέθηκε στη φάση της ενετοκρατίας για να διαμορφωθεί η δικλινής στέγαση του ναού. Η ισόδομη τοιχοποιία χρονολογείται λόγω της ομοιότητάς της στην ίδια περίοδο με την τοιχοποιία του ανατολικού τοίχου.

2. Το νότιο τοίχο του μνημείου διαμορφώνει ανισόδομη τοιχοποιία με αμελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα, με μονές ή σπανιότερα διπλές οριζόντιες ζώνες πλίνθων (Εικ. 13). Οι δόμοι ποικίλλουν σε ύψος 0,12-0,33 μ. και μήκος 0,20-1,06 μ. Η εσωτερική πλευρά του τοίχου διαμορφώνεται με αργολιθοδομή με οριζόντιες μονές ή διπλές σειρές πλίνθων και κατακόρυφες μονές ή διπλές οριζόντιες πλίνθους. Σπάνια είναι η χρήση σπασμένων κεραμιδιών (Εικ. 14). Εκτός από μικρό τμήμα στη βάση του τοίχου, ύψους ενός ή δύο δόμων, είναι φανερό ότι στον υπόλοιπο τοίχο το υλικό είναι σε δεύτερη χρήση, ενώ διακρίνεται μία σχετική αμέλεια στην κατασκευή. Η τοιχοποιία αυτή προσομοιάζει με την τοιχοποιία του Σωτήρος στο κάστρο της Ζακύνθου. Η τοιχοποιία έχει χρονολογηθεί στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα και στο πρώτο του 13ου αιώνα²⁰. Η αμελέστερη κατασκευή οφείλεται στο ότι το υλικό βρίσκεται σε δεύτερη χρήση αλλά, ταυτόχρονα, μαρτυρεί και μια βιασύνη στην κατασκευή, δείγμα ίσως ταραγμένων και δύσκολων καιρών²¹.

Στα χαμηλότερα τμήματα του βόρειου τοίχου, του ενδιάμεσου διαμήκους τοίχου και στα σωζόμενα τμήματα του εγκάρσιου διαχωριστικού τοίχου, μεταξύ ταφικών θαλάμων και ναού, συναντάται πλινθοπερίκλειστο ανισόδομο σύστημα από αργούς επιλεγμένους ορθογώνιους και πλακοειδείς λίθους με πλίνθους διατεταγμένες οριζόντια σε ζώνες. Δεν παρατηρούνται κα-

τακόρυφα διατεταγμένες πλίνθοι αλλά σποραδικά συναντιούνται πλίνθινα κομμάτια τοποθετημένα στη σειρά καθ' ύψος (Εικ. 15). Πρόκειται για τοιχοδομές της βυζαντινής φάσης. Η σύνδεση των τοίχων αυτών με την ανατολική πλευρά του ναού ήταν ιδιαίτερα χαλαρή. Αυτό αποδεικνύεται από τις χαρακτηριστικές αποκολλήσεις στη συναρμογή τους (Εικ. 7).

Τα ψηλότερα τμήματα των τοίχων αυτών συμπληρώθηκαν στην περίοδο της ενετοκρατίας με διάσπαρτα κομμάτια πλίνθων ή και κεράμων. Με όμοια τοιχοποιία τοιχίστηκαν και οι θύρες του κεντρικού τοίχου.

Η τοιχοδομή της βυζαντινής φάσης των τοίχων αυτών συναντάται σε μνημεία που έχουν ήδη χρονολογηθεί στο 10ο²² και στον 11ο και αργότερα μέχρι το 19ο²³ αιώνα. Εν τούτοις, η χαλαρότατη σύνδεση των διαμήκων τοίχων με την ισόδομη τοιχοποιία του ανατολικού τοίχου μαρτυρεί τη δόμηση των διαμήκων τοίχων σε προγενέστερη φάση από αυτή του ανατολικού τοίχου (Εικ. 16).

IV

Οι θόλοι που διασώζονται στο νάρθηκα του μνημείου είναι λίθινοι. Λιθόκτιστο είναι και το τεταρτοσφαίριο

Εικ. 13. Ο νότιος τοίχος. Ψηλότερα η τοιχοδομή με υλικό σε δεύτερη χρήση. Χαμηλά στη βάση υπολείμματα της αρχικής τοιχοποιίας.

Εικ. 14. Η εσωτερική παρειά του νότιου τοίχου με οριζόντιες πλίνθινες ζώνες από διπλές πλίνθους.

Εικ. 15. Η τοιχοποιία των εσωτερικών τοίχων. Διακρίνεται και το τόξο της νότιας διόδου.

της κεντρικής κόγχης με χρήση διάσπαρτων πλίνθων. Λίθινα είναι και τα τεταρτοσφαιρία των πλάγιων κογχών στο Ιερό Βήμα. Οι θολίτες είναι επιμελώς λαξευμένοι για τη διαμόρφωση των μετώπων στα τόξα των θόλων. Στο υπόλοιπο τμήμα του θόλου αποτελούνται από απλούς λίθους σφηνοειδούς μορφής (Εικ. 4)²⁴.

Τα εσωρράχια των τόξων των στενών ανοιγμάτων στους διαμήκεις τοίχους διαμορφώνονται με απλή σειρά πλίνθων (Εικ. 4 και 15). Πρόκειται για ένα στοιχείο που παρατηρείται κυρίως στα μέχρι το 10ο αιώνα βυζαντινά μνημεία της δυτικής Στερεάς Ελλάδος και της Ηπείρου²⁵, σε αντίθεση με τα μνημεία των λοιπών μεσοβυζαντινών ναών που τα τόξα είναι λίθινα²⁶.

Κατά τον ίδιο τρόπο διαμορφώνονται και τα τόξα του παλαιότερου δίλοβου παραθύρου στη μεγάλη αψίδα του Ιερού Βήματος, που διακρίνονται στην εσωτερική

πορεία του τοίχου (Εικ. 17). Το τόξο του παραθύρου της ημικυκλικής κόγχης δε σώζεται. Το τόξο που γεφυρώνει το μεγάλο άνοιγμα του ενδιάμεσου τοίχου ανήκει στη φάση της ενετοκρατίας.

Εξαιρετικά περιορισμένος ήταν ο κεραμικός διάκοσμος στο μνημείο. Ίχνη οδοντωτής ταινίας φαίνεται ότι υπήρχαν στο ψηλότερο σημείο της κεντρικής αψίδας και στο δυτικό άκρο του νότιου τοίχου, πάνω από τη θύρα, όπου διαμόρφωναν τμήματα του γείσου της στέγασης. Κεραμοπλαστικός διάκοσμος σώζεται και στη θύρα του νότιου τοίχου, που διαμόρφωνε το ανακουφιστικό τόξο της παλαιότερης, βυζαντινής θύρας (Εικ. 18). Οδοντωτή ταινία περιβάλλει το πλίνθινο τόξο μέχρι τη γένεσή του, όπου το τόξο σταματά, ενώ η ταινία κάμπτεται οριζόντια προς νότο, για μικρό διάστημα. Για τη διαμόρφωση της νεότερης θύρας αφαιρέθηκε το οριζόντιο λίθινο υπέρθυρο της βυζαντινής φάσης. Η λιτότητα του κεραμοπλαστικού διακόσμου που παρατηρείται στο μνημείο, παρά την επιμελημένη τοιχοποιία της ανατολικής τουλάχιστον πλευράς, ακολουθεί την παράδοση των πρώιμων μνημείων της δυτικής Ελλάδας²⁷.

V

Με την αφαίρεση των προσκτισμάτων και διαρρυθμίσεων που έγιναν επί ενετοκρατίας και την αποκατάσταση του βόρειου τμήματος του ναού ανάλογα με το νότιο αποκαθίσταται ο ναός στη βυζαντινή του φάση. Έχει τη μορφή ενός σταυροειδούς μεταβατικού ναού με νάρθηκα. Τα στοιχεία της βυζαντινής φάσης του ναού αυτού θα εξετάσουμε εν συνεχεία (Εικ. 19).

Η παράδοση στη δυτική Ελλάδα επιμένει στη χρήση

18. Βοκοτόπουλος, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 161.

19. Χαρ. Μπούρας, Βυζαντινές αναγεννήσεις και η αρχιτεκτονική του 11ου και του 12ου αιώνας, ΔΧΑΕ, περ. Δ τ. Ε' (1966-1969), σ. 257-270.

20. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 159.

21. Το δεύτερο μισό του ΙΒ' αιώνα στο Ιόνιο διεξάγεται ένας συνεχής σχεδόν αγώνας με εναλλασσόμενες φάσεις ανάμεσα στους Βυζαντινούς και στους Νορμανδούς, που συνεχώς επιχειρούν είτε να επιδράσουν είτε να καταλάβουν τα Ιόνια Νησιά. Βλ. ΙστΕΕ, Θ', σ. 28-33.

22. Όπως στην παλαιότερη βασιλική της Βλαχέρνας στην Άρτα (Π. Βοκοτόπουλος, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 20-29) και στην Παναξιότισσα της Γαβρολίμνης, Α. Ορλάνδος, Η Παναξιότισσα της Γαυρολίμνης, ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 124 κ.ά.

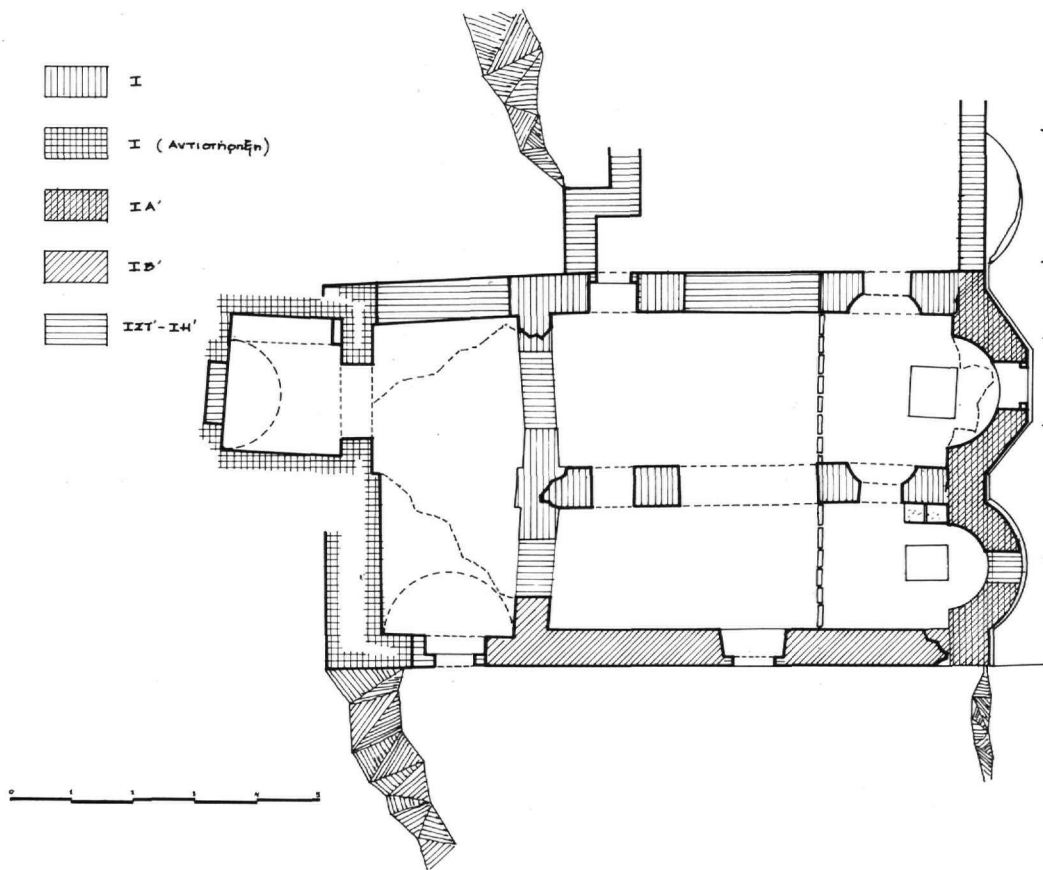
23. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 141.

24. Η εμφάνιση πλίνθων σε τμήμα των τεταρτοσφαιρίων αυτών οφείλεται σε μεταγενέστερες επιδιορθώσεις των τεταρτοσφαιρίων.

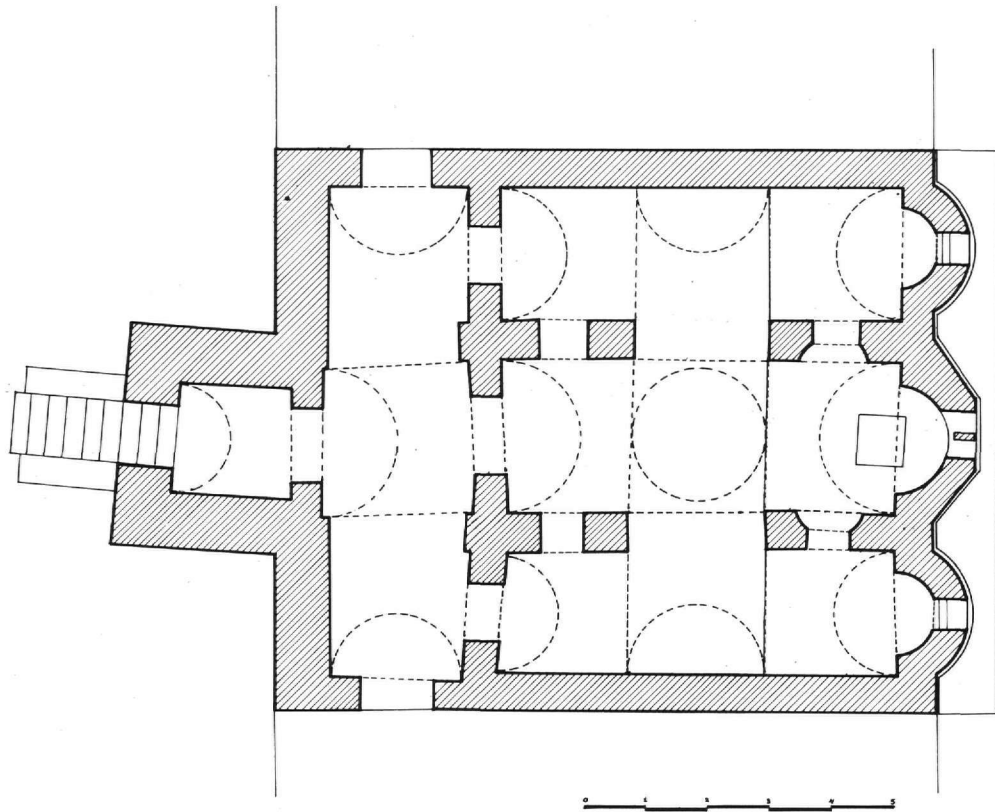
25. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 147.

26. G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 244-255.

27. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 169.

Εικ. 16. Το συγκρότημα του ναού, όπως σώζεται σήμερα.
 Εικ. 17. Το παράθυρο της τρίπλευρης αψίδας εσωτερικά.
 Διακρίνονται τα τόξα του δίλοβου παλαιότερου παραθύρου.
 Εικ. 18. Η πλίνθινη διακόσμηση του τόξου της νότιας θύρας
 του ναού.
 Εικ. 19. Αποκατάσταση της βυζαντινής φάσης του ναού.

των τριών ημικυκλικών αψίδων στο Ιερό Βήμα²⁸. Ειδικά στη Ζάκυνθο οι τρεις ημικυκλικές αψίδες επιβιώνουν ακόμη και στο ναό του Σωτήρος στο κάστρο, που ανήκει στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα²⁹. Η μορφή λοιπόν των τριών αψίδων του Ιερού Βήματος βρίσκεται έξω από την τοπική παράδοση. Εν τούτοις, ανάλογη διάταξη αψίδων συναντάμε σε όλους τους μεταβατικούς ναούς των Κυθίων³⁰. Τα μνημεία αυτά, κατά πάσα πιθανότητα, χρονολογούνται στο τέλος του 10ου αιώνα³¹. Εάν λοιπόν οι λόγοι της ανέγερσης του Αγίου Νικολάου στο Σκοπό ήταν οι ίδιοι με αυτούς των ναών των Κυθίων, εξηγείται η παρουσία των δύο πλευρικών ημικυκλικών αψίδων και της κεντρικής τρίπλευρης στο ναό της Ζακύνθου. Σε αυτή την περίπτωση, τον 11ο αιώνα δεν ανοικοδόμησαν τη κατεστραμμένη ανατολική πλευρά στη μορφή που προϋπήρχε, αλλά σε άλλη, χρησιμοποιώντας βέβαια μεθόδους δομής σύγχρονες του 11ου αιώνα.

Η μορφή του κεντρικού τμήματος του Ιερού Βήματος με τις δύο πλάγιες κόγχες είναι σπάνια για τους σταυροειδείς μεταβατικούς ναούς. Άλλο μνημείο με ανάλογη διάταξη στο Ιερό Βήμα είναι ο αδημοσίετος σταυροειδής μεταβατικός ναός της Καισαριανής³², ο οποίος κατά το Γ. Σωτηρίου, είναι προγενέστερος του

11ου αιώνα³³. Σπάνιο για τον τύπο στοιχείο είναι και το τρισηπόστατο του ναού. Από τους γνωστούς μεταβατικούς ναούς σε παρεκκλήσια είχαν διαμορφωθεί τα γωνιακά διαμερίσματα μόνο στη Σκριπού και στην Πρωτόθρονη της Νάξου³⁴, μνημεία πολύ πρώιμα. Η επανάληψη των γωνιακών παρεκκλησίων εμφανίζεται πάλι στον Άγιο Νικόλαο στο Σκοπό. Εδώ όμως η παρουσία των παρεκκλησίων δε γίνεται μέσω της υποθετικής για τα μνημεία εκείνα προσθήκης στον αρχικό σταυρό των γωνιακών παρεκκλησίων, αλλά με την απλή κατά πλάτος διεύρυνση των γωνιακών διαμερισμάτων. Πιθανότατα, η παρουσία ή μη γωνιακών παρεκκλησίων στους σταυροειδείς μεταβατικούς ναούς δεν έχει σχέση με τη γένεση του τύπου αλλά με τις

28. Ό.π., σ. 151-155.

29. Ημικυκλικές αψίδες στη βυζαντινή αρχιτεκτονική του 12ου αιώνα συναντώνται μόνο σε μνημεία φτωχά, όπου γίνεται χρήση αργολιθοδομής, Βοκοτόπουλος, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 161.

30. Γ. Α. Σωτηρίου, Μεσαιωνικά μνημεία Κυθίων (ανάτυπον), Εν Αθήναις 1923.

31. Βοκοτόπουλος, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, σ. 124, σημ. 1.

32. Μ. Σωτηρίου, Ο ναός της Σκριπούς Βοιωτίας, ΑΕ 1931, σ. 135.

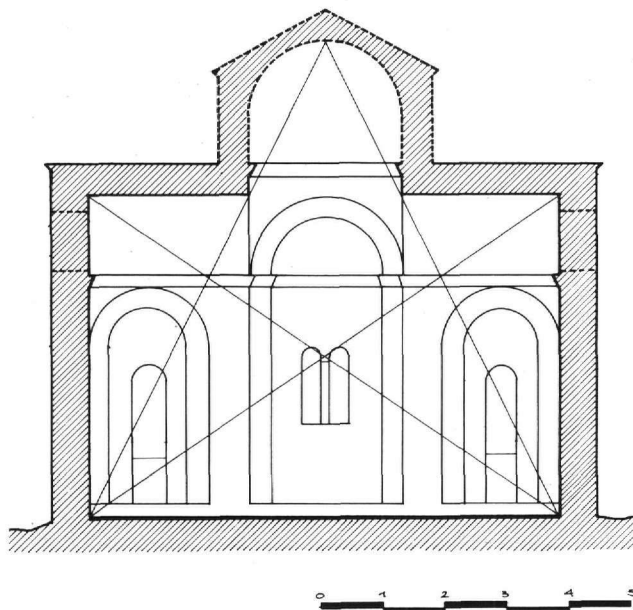
33. Γ. Α. Σωτηρίου, ό.π., σ. 13, σ. 2.

34. Μ. Χατζηδάκης, Αρχιτεκτονική, ΙστΕΕ, Η', σ. 291.

εκάστοτε ανάγκες, που διαφοροποιούσαν κάποια μνημεία, σε σχέση με άλλα όμοιά τους.

Ο κυρίως ναός φέρει όλα τα χαρακτηριστικά των μεταβατικών σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών. Σε κάτοψη ο ναός εμφανίζεται με λόγο μήκους προς πλάτους 0.83. Πρόκειται για ναό λοιπόν ο οποίος απέχει του τετραγώνου αρκετά. Η πεπλατυσμένη αυτή διάταξη είναι μοναδική για τους ναούς του τύπου που παρουσιάζουν τετράγωνο ή επίμηκες σχήμα³⁵. Η στενότητα του επιπέδου Γ, όπου κτίστηκε ο ναός (Εικ. 1), η εμμονή στην κατασκευή νάρθηκα, που κατέλαβε τμήμα του διαθέσιμου χώρου, και η πλάτυνση των γωνιακών διαμερισμάτων για τη δημιουργία του τρισυπόστατου, συντέειναν, κατά την άποψή μας, στην εμφάνιση του πεπλατυσμένου του ναού. Για τους ίδιους λόγους και ο λόγος πλάτους του χώρου του τρούλου προς το πλάτος των γωνιακών διαμερισμάτων διαμορφώνεται στο 1.19, που απέχει αρκετά από το μέσο όρο των μνημείων του τύπου, που κυμαίνεται στο διπλάσιο.

Το πλάτος των διόδων μεταξύ των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων και της δυτικής κεραίας είναι ίσο με το πλάτος των διόδων στο Ιερό Βήμα, πράγμα το οποίο είναι ένδειξη πρωιμότητας. Αντίθετα, η προσέγγιση των πεσσών, που κρατούν τον τρούλο προς το τετράγωνο (63:73) είναι ένδειξη οψιμότητας³⁶. Οι αντίθετες αυτές ενδείξεις αφορούν τις οριζόντιες μετρικές σχέσεις του ναού και, ως ένα βαθμό, ερμηνεύονται από το πεπλατυσμένο της κάτοψης. Επιβεβαιώνουν τη σχετική επιφύλαξη, με την οποία πρέπει να αντιμετωπίζονται συμπεράσματα για τις μετρικές σχέσεις των κατόψεων των ναών. Για τους μεταβατικούς σταυροειδείς, παρά τα όσα υποστηρίζονταν παλαιότερα³⁷, η επιφύλαξη αυτή επιβεβαιώνεται από τις σοβαρές αποκλίσεις που παρουσιάζει ο πίνακας αναλογιών των μεταβατικών σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών, που δημοσιεύει ο Π. Βοκοτόπουλος, σε σχέση με τη χρονολόγηση των μνημείων. Η μόνη αναλογία, που παρουσιάζει ομαλότητα στη χρονική της εξέλιξη, αφορά υπομετρικές σχέσεις του ύψους των διόδων της νότιας κεραίας προς το εσωτερικό ύψος της κορυφής του θόλου της διαμήκουσ κεραίας. Έτσι, για τον ελλαδικό χώρο, στα μνημεία του 9ου αιώνα το ύψος των διόδων δεν υπερβαίνει το ένα τρίτο του ύψους του θόλου, στα μνημεία του 10ου αιώνα κυμαίνεται από το ένα τρίτο έως το ήμισυ του ύψους, ενώ στα μνημεία του 11ου αιώνα υπερβαίνει το ήμισυ του ύψους. Ο λόγος αυτός στον Άγιο Νικόλαο διαμορφώνεται στο 0.46. Η μορφή του νάρθηκα του Αγίου Νικολάου μας θυμίζει την κάτοψη του νάρθηκα της Παναγίας στη Σκριπού, όσον αφορά τη διάταξη των εισόδων. Οι τρεις εισοδοί, διατεταγμένες ανά μία στο μέσον της δυτικής πλευράς, του νότιου και του βόρειου τοίχου του νάρθηκα³⁸ συ-

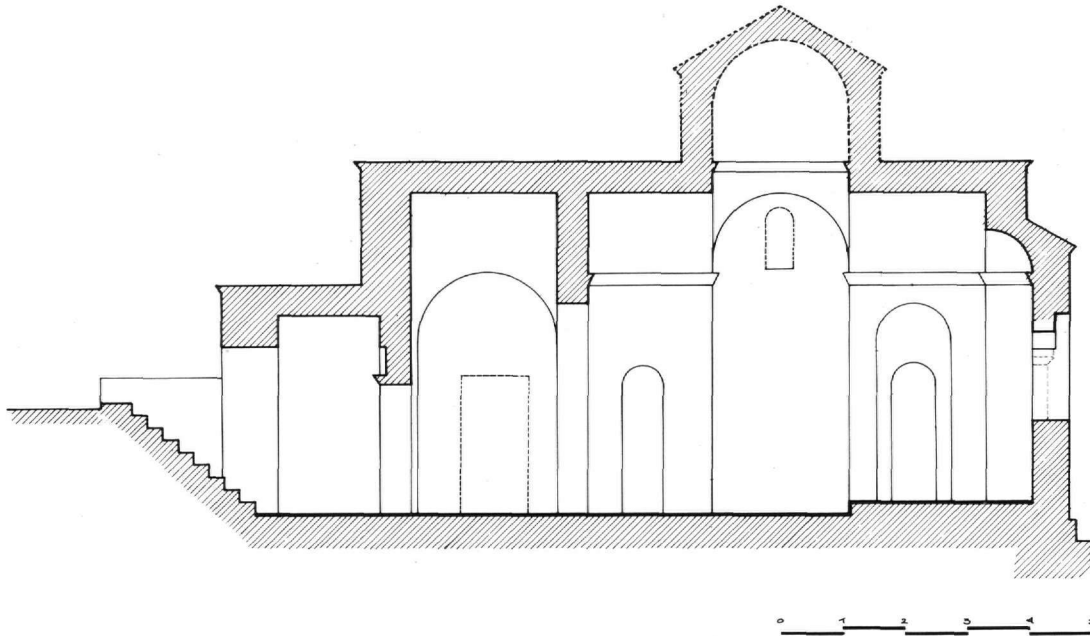

Εικ. 20. Αποκατάσταση της κατά πλάτος τομής του βυζαντινού ναού.

ναντώνται και σε άλλους ομοειδείς ναούς, όπως π.χ. στην Παναξιώτισσα της Γαβρολίμνης³⁹. Εν τούτοις, εντύπωση προκαλεί η εμμονή στη διάνοιξη της δυτικής θύρας, παρά τα έντονα προβλήματα που δημιουργεί το υπερυψωμένο επίπεδο Δ του εδάφους. Η είσοδος αυτή τονίζεται από την ύπαρξη του προπύλου, που κι αυτό, σε πείσμα των εδαφολογικών δυσκολιών, διαμορφώνεται δυτικότερα του νάρθηκα. Ως στοιχείο της σύνθεσης, το πρόπυλο αποτελεί επιβίωση παλαιοχριστιανικών προτύπων και συναντάται σε πρώιμους μεταβατικούς ναούς⁴⁰ αλλά και σε μεταγενέστερους, του 11ου αιώνα και ενδεχομένως του 12ου⁴¹. Εν τούτοις, η όλη διάταξη του συγκροτήματος νάρθηκα-διακονικού, όπως διαμορφώνεται στον Άγιο Νικόλαο, συνδέεται περισσότερο με τις προθέσεις της ανάλογης διάταξης του προτύπου της Σκριπούς και αποτελεί επιβίωση των ίδιων αρχών σύνθεσης σε ένα οπωσδήποτε νεότερο μνημείο, όπως είναι ο Άγιος Νικόλαος στο Σκοπό. Η σταυρεπίστεγη διάταξη του νάρθηκα αποτελεί ασφαλή αφετηρία χρονολόγησης μετά το δεύτερο μισό του 10ου αιώνα⁴².

VI

Ο ναός του Αγίου Νικολάου στο Σκοπό, όπως αναφέρθηκε ήδη, είναι ένας μεταβατικός, σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός με νάρθηκα και πρόπυλο. Ο χώρος

Εικ. 21. Αποκατάσταση της κατά μήκος τομής της βυζαντινής φάσης.

του τρούλου και της ανατολικής και δυτικής κεραίας του ναού καταλαμβάνεται από το βόρειο κλίτος της δίκλιτης βασιλικής της ενετοκρατίας. Η νότια κεραία και τα νότια γωνιακά διαμερίσματα καταλαμβάνονται από το νότιο κλίτος της νεότερης βασιλικής. Η βόρεια κεραία και τα βόρεια γωνιακά διαμερίσματα δε σώζονται, εκτός από το θεμέλιο της ημικυκλικής αψίδας, αλλά μπορούν με αρκετή ασφάλεια να αποκατασταθούν λόγω της σχετικής συμμετρίας που χαρακτηρίζει τους ναούς του τύπου. Κατά τον ίδιο τρόπο αποκαθίσταται και το βόρειο τμήμα του νάρθηκα, που ο χώρος του καταλαμβάνεται από το νεότερο, μεγάλο, ταφικό θάλαμο. Η χρήση του μικρότερου ταφικού θαλάμου στη βυζαντινή φάση ήταν διαφορετική από αυτή της ενετοκρατίας. Το κτίσιμο της αψίδας προς τα δυτικά μαρτυρεί την ύπαρξη κάποιου ανοίγματος που επιχώθηκε αργότερα. Το αρκοσόλιο προς τα βόρεια είναι μεταγενέστερη προσθήκη. Ο μικρός ταφικός θάλαμος, λοιπόν, στη βυζαντινή φάση ήταν ένα πρόπυλο. Τούτο ενισχύεται και από τα ίχνη από λίθινο υπέρθυρο, που έχει αφαιρεθεί από το τόξο του ανοίγματος προς το νάρθηκα.

Για την αποκατάσταση της κάλυψης του μνημείου στη βυζαντινή περίοδο σώζονται αρκετά στοιχεία:

- α) Τμήμα των θόλων του νάρθηκα.
- β) Οι γενέσεις των θόλων των εγκάρσιων κεραιών στο ύψος των σωζόμενων κοσμητών.

γ) Η γένεση του θόλου του νοτιοανατολικού γωνιακού διαμερίσματος.

δ) Η κεντρική αψίδα του Ιερού Βήματος σε όλο το ύψος της.

ε) Η γένεση της αψίδας στη νότια κόγχη.

Μπορούμε έτσι να αποκαταστήσουμε τις αψίδες του Ιερού Βήματος, τους θόλους των κεραιών, τους διαμήκεις θόλους των γωνιακών διαμερισμάτων και τους θόλους του νάρθηκα.

Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση ότι η γένεση των διαμήκων θόλων των κεραιών και της διαμήκου κε-

35. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 122-123.

36. Ό.π., σ. 117.

37. Μ. Σωτηρίου, Το καθολικόν της μονής Πετράκη Αθηνών, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. Β' (1960-61), σ. 101-127, ειδ. σ. 115.

38. Θεωρούμε ότι στον Άγιο Νικόλαο στο Σκοπό ο βόρειος τοίχος του νάρθηκα διέθετε οπωσδήποτε είσοδο, λόγω της διαμόρφωσης των επιπέδων του εδάφους και των αναγκών επικοινωνίας του ναού.

39. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 121-124. Πρβλ. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 80-86.

40. Πλην της Σκριπούς και στην Επισκοπή Ευρυτανίας, Α. Ορλάνδος, Βυζαντινά μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας, ΑΒΜΕ ΙΑ' (1969), σ. 3-20, Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 69-74.

41. Στ. Μαμαλούκος, Ένας άγνωστος βυζαντινός ναός. Ο Άγιος Ιωάννης Παλιού Λιγουριού, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. ΙΒ' (1984), σ. 409-439.

42. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 139.

ραίας του νάρθηκα συμπίπτουν καθ' ύψος, πράγμα που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι, πιθανότατα, η δυτική κεραία του ναού επεκτεινόταν ενιαία στο νάρθηκα. Σώζονται επίσης τα γείσα της κάλυψης της κεντρικής αψίδας, το δυτικό αέτωμα του ναού, που μας καθορίζει τη στάθμη στέγασης των κεραιών και είναι εμφανές με κλίση προς τα δυτικά, και η βάση της στέγασης του νότιου γωνιακού διαμερίσματος του τρούλου.

Η αποκατάσταση του τρούλου του ναού προϋποθέτει την εφαρμογή των τριγωνομετρικών χαράξεων, που έχουν παρατηρηθεί στους σταυροειδείς ναούς⁴³ και αποτελεί το μόνο οδηγό (Εικ. 20). Λόγω της διεύρυνσης των γωνιακών διαμερισμάτων, η εφαρμογή μιας τέτοιας χάραξης μας δίδει τρούλο με αρκετά χαμηλό τύμπανο. Ανάλογοι τρούλοι με χαμηλά τύμπανα συναντώνται και σε άλλους ναούς της δυτικής Ελλάδας, όπως στην Παναξιώτισσα της Γαβρολίμνης⁴⁴, στην Παναγία της Κορακονησίας⁴⁵, στην Επισκοπή Δροπολέως⁴⁶. Το σχήμα του τυμπάνου του τρούλου, κατ' αναλογίαν με τα παραπάνω παραδείγματα, θα πρέπει να αποδοθεί ημικυκλικό. Τούτο όμως έρχεται σε αντίθεση με την κοινώς αποδεκτή αρχή, κατά την οποία ο τρούλος ακολουθεί το σχήμα της κεντρικής αψίδας του Ιερού Βήματος, που στην προκειμένη περίπτωση είναι ημιεξαγωνική. Το αίτιο της αντίφασης αυτής είναι και πάλι η ιδιαίτερη ευρύτητα του ναού. Με αρκετή επιφύλαξη θα αποδώσουμε τον τρούλο οκτάπλευρο, σε συμφωνία με την κεντρική αψίδα. Αποκαθίστανται, κατ' αυτό τον τρόπο, οι δύο τομές του μνημείου (Εικ. 20-21).

Στις όψεις δεν υπάρχει πρόβλημα για την αναπαράσταση της νότιας θύρας του νάρθηκα και του προτύλου, που από τα δεδομένα αναπαρίστανται με σχετική ασφάλεια.

Σε αντιστοιχία με όμοιου τύπου μνημεία της δυτικής Ελλάδας, στα άκρα των εγκάρσιων κεραιών αναπαρίστανται μονόλοβο παράθυρο⁴⁷. Δίλοβο παράθυρο ήταν το παράθυρο της κεντρικής αψίδας, όπως αποκαλύπτεται στην εσωτερική της πορεία. Η εξωτερική μορφή του παραθύρου μας είναι άγνωστη. Η μορφή όμως του παραθύρου της ημικυκλικής κόγχης, που άρχιζε στη βυζαντινή φάση από τη στάθμη του δαπέδου, μας θυμίζει μορφές ανοιγμάτων των αξιόλογων μνημείων του 11ου αιώνα. Ανάλογα παράθυρα συναντώνται στο καθολικό του Οσίου Λουκά⁴⁸ και στον Άγιο Νικόλαο στην Αυλίδα⁴⁹. Η ευτελέστατη κατασκευή της ποδιάς του παραθύρου από αργολιθοδομή έχει ήδη αποδοθεί οικοδομικά στη φάση της ενετοκρατίας. Η μορφή λοιπόν του παραθύρου είναι ανάλογη με τα αντίστοιχα παράθυρα του Οσίου Λουκά. Κατά πάσα πιθανότητα, μαρμάρινα θωράκια έφραζαν το χαμηλότερο τμήμα του ανοίγματος. Με επιφύλαξη, αναλογικά το δίλοβο

παράθυρο της κεντρικής αψίδας μπορεί να αποδοθεί σύμφωνα με τα αντίστοιχα σύνθετα δίλοβα παράθυρα του Οσίου Λουκά. Η γενική λιτότητα του κεραμικού διακόσμου, που χαρακτηρίζει τον Άγιο Νικόλαο στο Σκοπό, συνετέλεσε ώστε να διαμορφωθούν τα παράθυρα αυτά χωρίς τις πλούσιες κεραμοπλαστικές διακοσμήσεις του Οσίου Λουκά και του Αγίου Νικολάου της Αυλίδας.

Αποκαθίσταται έτσι ο ναός στη μορφή που, κατά πάσα πιθανότητα, είχε στον 11ο αιώνα (Εικ. 22-25).

VII

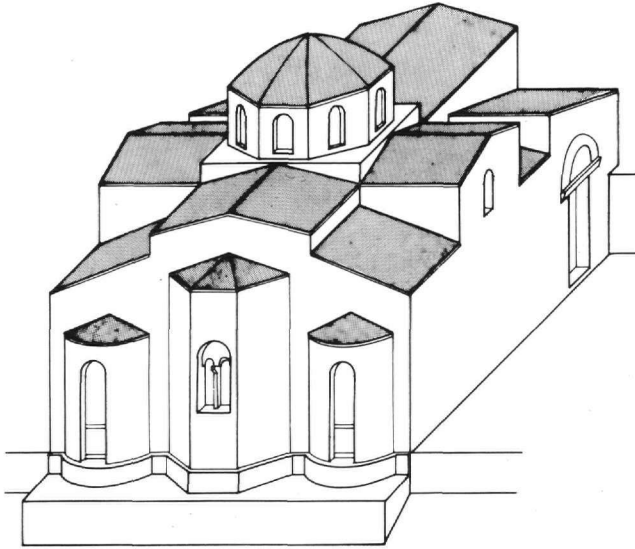
Ο ναός ανήκει σε έναν τύπο που παραδείγματά του συναντώνται από τον 8ο έως και τον 11ο αιώνα, με ιδιαίτερη συχνότητα το 10ο αιώνα⁵⁰. Στον Άγιο Νικόλαο οι μετρικές σχέσεις καθ' ύψος, που δεν επηρεάζονται από την ιδιαιτερότητα του εδάφους, συναντώνται σε ομοειδείς ναούς του 10ου αιώνα. Στον ίδιο αιώνα οδηγεί και το μέγεθος των διόδων προς τα γωνιακά διαμερίσματα. Ο σταυρεπίστεγος νάρθηκας συναντάται μετά το 10ο αιώνα.

Η διάταξη των εξόδων του νάρθηκα συναντάται επίσης στην Παναξιώτισσα της Γαβρολίμνης που χρονολογείται στο β' μισό του 10ου αιώνα⁵¹. Στο 10ο αιώνα επίσης συναντώνται και οι τρούλοι με χαμηλό τύμπανο, που ενδεχομένως διέθετε το μνημείο⁵².

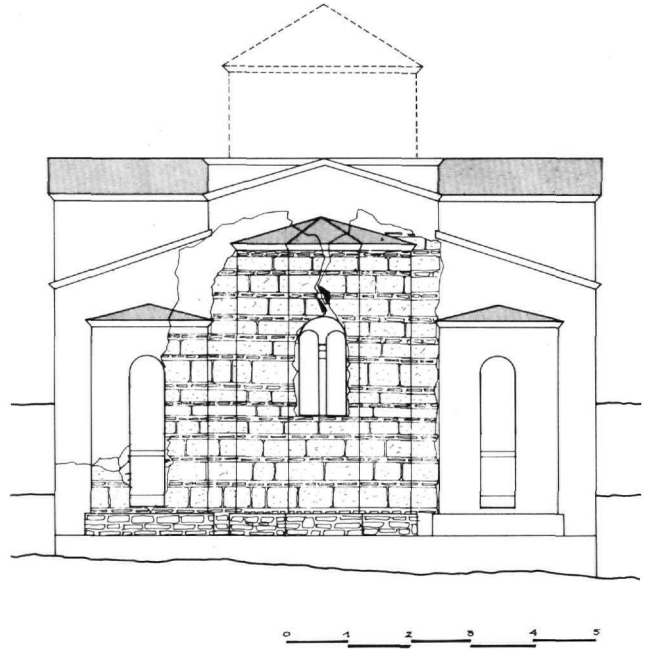
Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως η μορφή των αψίδων του Ιερού Βήματος συναντάται σε μνημεία του ίδιου τύπου, που αποδίδονται χρονολογικά στο τέλος του 10ου αιώνα, ενώ η μορφή της τοιχοποιίας τους στο τέλος του 11ου αιώνα. Οι εσωτερικές τοιχοποιίες έχουν ήδη χρονολογηθεί πριν από τα μέσα του 11ου αιώνα, ενώ τα εσωρράχια των τόξων τους συναντώνται σε ναούς του 10ου αιώνα.

Στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα ανήκει και ο νότιος τοίχος με υλικό σε δεύτερη χρήση. Την ίδια εποχή έχουν χρονολογηθεί και οι τοιχογραφίες που έχουν αποτοιχιστεί. Στο μνημείο λοιπόν συνυπάρχουν στοιχεία που μπορούν να χρονολογηθούν στο 10ο, τον 11ο και το 12ο αιώνα.

Οι αιώνες 10ος, 11ος και 12ος δεν ήταν ήρεμοι για το νησί της Ζακύνθου. Όπως και τα λοιπά Ιόνια Νησιά, το νησί υπέφερε από τις συγκρούσεις της αυτοκρατορίας, στο νότιο σύνορό της με τους Άραβες και στο δυτικό σύνορό της με τους Νορμανδούς. Η Ζάκυνθος απαλλάσσεται οριστικά από τις αραβικές επιδρομές το 961 μ.Χ., μετά την κατάληψη της Κρήτης από του Βυζαντινούς. Το νησί, για περισσότερο από έναν αιώνα, θα ζήσει ειρηνικά με μόνη διακοπή τους καταστρεπτι-

Εικ. 22. Αξονομετρική αποκατάσταση της βυζαντινής φάσης του ναού, όπως ήταν το 12ο αιώνα.

Εικ. 23. Αποκατάσταση της ανατολικής όψης.

κούς σεισμούς της περιόδου 1010-1037. Από το 1071 εμφανίζεται ο νορμανδικός κίνδυνος στο Ιόνιο. Οι επιδρομές των Νορμανδών γίνονται ιδιαίτερα συχνές στο 12ο αιώνα. Το 1147 ο Ρογήρος κυριεύει το νησί και το λεηλατεί για σύντομο χρονικό διάστημα. Το νησί καταλαμβάνεται οριστικά από τους Λατίνους το 1185⁵³. Εάν συνεκτιμήσουμε όλα τα παραπάνω στοιχεία θα δεχτούμε ότι ο βυζαντινός ναός έχει τρεις φάσεις:

α) Στο δεύτερο μισό του 10ου αιώνα κτίστηκε ο αρχικός ναός στον τύπο που σώζεται σήμερα. Ο ναός αυτός ενδεχομένως να διέθετε τρεις ημικυκλικές ασίδες, αν και το πιθανότερο είναι η διάταξη των ασίδων να ήταν εξαρχής μεικτή, σε αναλογία με τους αντίστοιχους ναούς των Κυθήρων. Ζημιές προκλήθηκαν στο ναό αυτό ή από τους σεισμούς του 1010-1037 ή από τη νορμανδική επιδρομή του 1081. Τότε φαίνεται ότι κατέρρευσε η ανατολική πλευρά του μνημείου, ενδεχομένως και άλλοι εξωτερικοί τοίχοι. Από την πρώτη αυτή φάση σώζονται σήμερα μόνο οι εσωτερικοί τοίχοι του μνημείου και ο αναλημματικός τοίχος του νάρθηκα και του προπύλου.

β) Ανοικοδόμηση του ναού έγινε στο δεύτερο μισό του

43. Ν. Μουτσόπουλος, *Harmonische Bauschnitte in den Kirchen vom Typ kreuzförmigen Innenbaus in griechischen Kernland*, BZ 55 (1962), σ. 274-291.

44. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 33-34.

45. Ό.π., σ. 20-21.

46. Φ. Βερσάκης, *Βυζαντινοί ναοί της Βορείου Ηπείρου*, ΑΕ 1916, σ. 116.

47. Ανάλογα μονόλοβα παράθυρα υπάρχουν στην Παναξιώτισσα της Γαβρολίμνης, στην Επισκοπή Ευρυτανίας, στον Άγιο Δημήτριο του Κατσούρη, βλ. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 57-86.

48. Ε. Στίκας, *Το οικοδομικόν χρονικόν της μονής του Οσίου Λουκά Φωκίδος*, Αθήναι 1970.

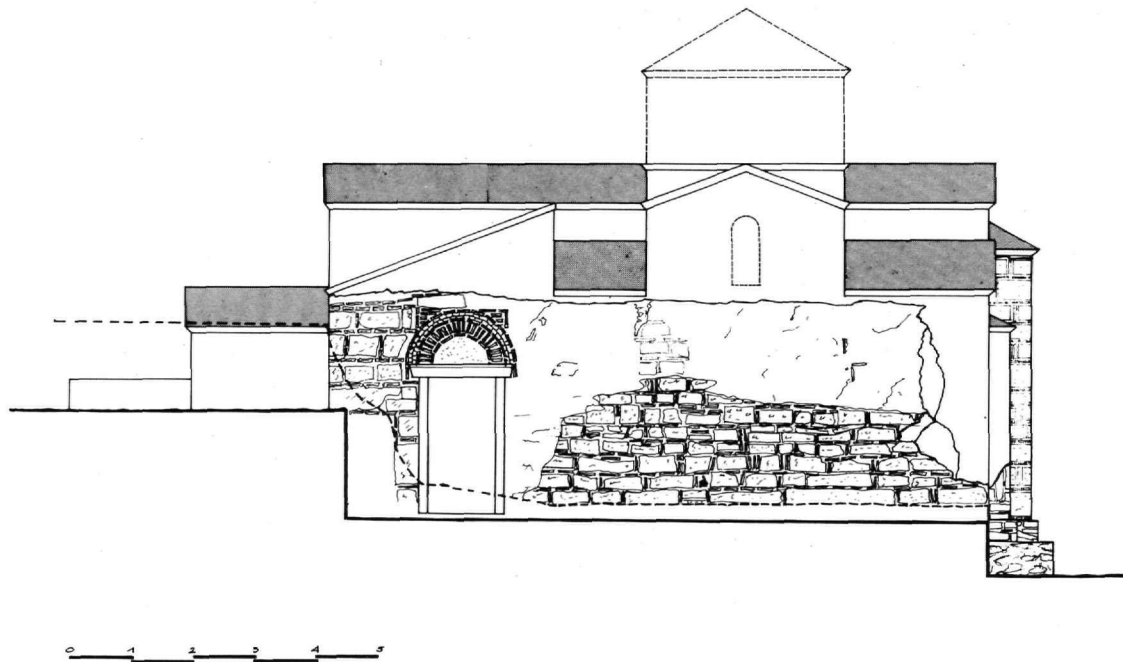
49. Χ. Μπούρας, *Συμπληρωματικά στοιχεία για ένα κατεστραμμένο ναό της Βοιωτίας*, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. Δ' (1964-1965), σ. 227-243.

50. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 126.

51. Την Παναξιώτισσα της Γαβρολίμνης ο Ορλάνδος τη χρονολογεί στο β' μισό του 10ου αιώνα, Ορλάνδος, *Η Παναξιώτισσα της Γαυρολίμνης*, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 124, ο ίδιος, *Βυζαντινά μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας*, ό.π. (υποσημ. 40), σ. 19 σημ. 1, ο Ν. Μουτσόπουλος στο β' τέταρτο του 10ου αιώνα, Ν. Μουτσόπουλος, *Ανασκαφή της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου*, ΕΕΠΣΑΠΘ Ε' (1971-72), σ. 149-407, ο Π. Βοκοτόπουλος στο τελευταίο τέταρτο του 10ου αιώνα, Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 193.

52. Τούτο συναξιολογείται με σχετική επιφύλαξη λόγω του πεπλατυσμένου σχήματος της κάτοψης του ναού.

53. Για τα γεγονότα αυτά βλ. Δ. Ζακυθηνός, *Βυζαντινή ιστορία 324-1071*, εν Αθήναις 1972, και Σ. Φασουλάκης, *Η δυναστεία των Κομνηνών και οι Σταυροφορίες*, ΙστΕΕ, Θ', σ. 12-13, 29-30, 32-33.

Εικ. 24. Αποκατάσταση της νότιας όψης.

11ου αιώνα πάνω στα θεμέλια του παλαιότερου ναού⁵⁴. Στη φάση αυτή ανήκουν ο ανατολικός τοίχος του ναού, ο νότιος τοίχος του νάρθηκα και το αέτωμα της διαμήκουσ κεραίας του νάρθηκα και ενδεχομένως οι θόλοι του νάρθηκα.

γ) Στη διάρκεια του 12ου αιώνα, πιθανότατα κατά την επιδρομή του 1147, κατέρρευσε ο νότιος τοίχος του ναού, ο οποίος ξανακτίστηκε με το ίδιο υλικό. Σε αυτή τη φάση ανήκει ο σήμερα σωζόμενος νότιος τοίχος, που ανήκει στο β' μισό του 12ου αιώνα.

Ο Άγιος Νικόλαος στο Σκοπό είναι ένας μεταβατικός σταυροειδής ναός. Η πρώτη φάση του ανάγεται στην εποχή γύρω στο 1000, ευρύτατη ανοικοδόμηση έγινε στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα και ανακαίνισή του στο τρίτο τέταρτο του 12ου αιώνα.

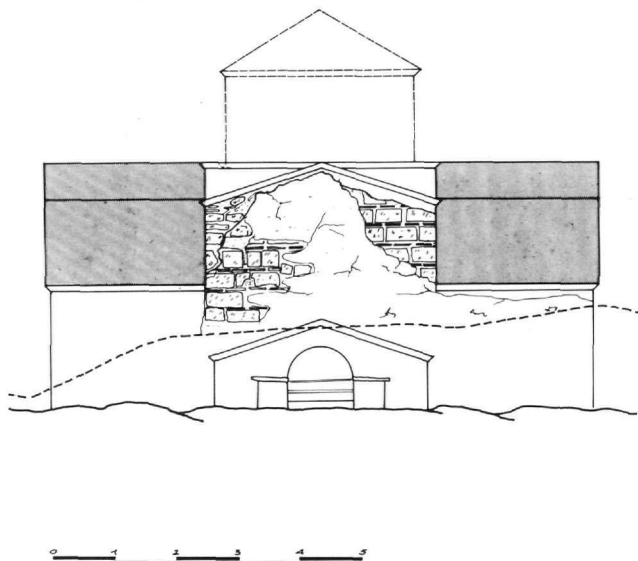
IX

Από όσα προηγήθηκαν είναι φανερό ότι το μνημείο που εξετάζουμε, ως προς την τυπολογία του, σχετίζεται με τους μεταβατικούς ναούς του 10ου αιώνα. Επιμέρους στοιχεία του, όπως οι αφίδες του Ιερού Βήματος, σχετίζονται με τους μεταβατικούς ναούς των Κυθήρων⁵⁵. Τα μνημεία αυτά μαζί με τον Άγιο Νικόλαο

στο Σκοπό πιθανότατα κτίστηκαν στα πλαίσια της μεγάλης δραστηριότητας που παρατηρείται στην Ελλάδα γύρω στο 1000 για την ανοικοδόμηση ναών, σαν συνέπεια της γνωστής πολιτικής της αυτοκρατορίας για την ανάκαμψη του ελλαδικού χώρου.

Ίσως η ανέγερσή τους με τυπικά επαναλαμβανόμενα, κοινά στοιχεία οφείλεται στη μίμηση κοινού προτύπου ή, ενδεχομένως, στην ύπαρξη σκαριφήματος, που χορηγούσε η κεντρική εξουσία. Βέβαια, γίνονται κάθε φορά οι αναγκαίες προσαρμογές, ανάλογα με τις ανάγκες.

Ειδικά στον Άγιο Νικόλαο, συναντάται η εμμονή σε συνθετικές αρχές, που επαναλαμβάνονται σε παλαιότερα μνημεία. Επισημαίνεται έτσι η επιμονή στη δημιουργία αξιόλογου νάρθηκα, που τελικά αναπτύχθηκε σε βάρος των αναλογιών του κυρίου ναού, πράγμα που υποδηλώνει την πιεστική ανάγκη για την εξυπηρέτηση λειτουργιών, που το τυπικό τους απαιτούσε την ύπαρξη νάρθηκα. Η μορφή του νάρθηκα με το πρόπυλο θυμίζει την ανάλογη διάταξη στη Σκριπού. Τα παρεκκλήσια στα γωνιακά διαμερίσματα συναντώνται μόνο σε αντίστοιχα μνημεία του 9ου αιώνα. Η δημιουργία του τρισυπόστατου ναού, η οποία ανάγκασε σε απόκλιση όλες τις χαράξεις της κάτοψης που παρατηρούνται σε ανάλογους ναούς, πρέπει να αποδοθεί σε

Εικ. 25. Αποκατάσταση της δυτικής όψης.

λειτουργικές ανάγκες του τυπικού της μονής, της οποίας καθολικό αποτελούσε ο Άγιος Νικόλαος.

Η λιτότητα που παρουσιάζεται στο διάκοσμο του ναού είναι σύμφωνη με τη γενική λιτότητα, που παρουσιάζεται στη ναοδομία της δυτικής Ελλάδας μέχρι το 10ο αιώνα⁵⁶. Αντίθετα, διάφορες αρχιτεκτονικές μορφές, όπως π.χ. παράθυρα, ισόδομες τοιχοδομές, θυμίζουν τη μεγάλη ναοδομία των μεγαλοπρεπών κτισμάτων του 11ου αιώνα στην κεντρική Ελλάδα⁵⁷. Πρόκειται για μια σύμμιξη της μεγάλης ναοδομίας, που με αυτοκρατορική ενθάρρυνση συντελούνταν την ίδια εποχή στον ελλαδικό χώρο, και στοιχείων από την παράδοση της ναοδομίας της δυτικής Ελλάδας. Τα στοιχεία αρχαιότητας που παρατηρούνται στη σύνθεση του μνημείου, πρόπυλο, μεγάλος αναλογικά νάρθηκας, γωνιακά παρεκκλήσια, εκτός από την αρχιτεκτονική, επισημαίνονται και στη ζωγραφική της Επτανήσου την περίοδο αυτή⁵⁸. Η επιβίωση, εξάλλου, τέτοιων αρχαϊκών στοιχείων στην αρχιτεκτονική της Ζακύνθου επισημαίνεται μέχρι το τέλος του 12ου αιώνα⁵⁹.

Θα ήταν πρόωρο να υποστηριχθεί ότι η βυζαντινή ναοδομία στη Ζάκυνθο αναπτύσσεται σε ένα είδος τοπικής σχολής, μείγμα επιδράσεων από τη ναοδομία του χώρου της δυτικής Ελλάδας, αρχαιότητας και αυτοκρατορικού ύφους, που φθάνει στο νησί από τους θα-

λάσσιους δρόμους. Εν τούτοις, τα τρία αυτά στοιχεία επισημαίνονται και υπάρχουν αρκετές ενδείξεις ότι είναι κοινά στα λίγα βυζαντινά μνημεία της Ζακύνθου⁶⁰. Το νησί, εξάλλου, την εποχή αυτή δεν ήταν παρά ένα μικρό τμήμα μιας απομακρυσμένης επαρχίας της αυτοκρατορίας που υφίστατο συνεχείς φυσικές και πολεμικές καταστροφές, και είναι εύλογο να δέχεται και να αφομοιώνει τις εξωτερικές επιρροές με κάποια συντηρητικότητα. Έτσι ερμηνεύονται οι αρχιτεκτονικές ιδιομορφίες που παρουσιάζονται στον Άγιο Νικόλαο στο Σκοπό. Παράλληλα, ο ναός αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα του αρχιτεκτονικού «γίγνεσθαι» στη Ζάκυνθο από το 10ο έως το 12ο αιώνα.

54. Εάν ο ναός καταστράφηκε από τους σεισμούς, θα πρέπει να δεχτούμε ότι η ανοικοδόμηση της β' φάσης του έγινε περί τα μέσα του 11ου αιώνα.

55. Εμμένουμε στη μορφολογική αυτή συγγένεια, γιατί από τα μέχρι σήμερα γνωστά παραδείγματα μεταβατικών ναών, το στοιχείο της μεικτής διάταξης των αψίδων του Ιερού Βήματος συναντάται αποκλειστικά σε μνημεία νησιών των νότιων Επτανήσων.

56. Βοκοτόπουλος, ό.π.

57. Όπως ο Όσιος Λουκάς στο Στείρι, το Δαφνί, ο Άγιος Νικόλαος στην Αυλίδα κ.ά.

58. Βοκοτόπουλος, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 161.

59. Πρβλ. με το Σωτήρα στο κάστρο, όπου επιβιώνει η τριπλή διάταξη των ημικυκλικών αψίδων μέχρι το τέλος του 12ου αιώνα, Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 158.

60. Βλ. Ι. Στουφή-Πουλημένου, Ο Άγιος Νικόλαος στο νησί στη Ζάκυνθο: Μια άγνωστη παλαιοχριστιανική βασιλική, στον παρόντα τόμο του ΔΧΑΕ.

G. A. Poulimenos

THE BYZANTINE CHURCH OF ST. NICHOLAS MEGALOMATIS OR STRATILATIS ON MOUNT SKOPOS ON ZAKYNTHOS

The church of St. Nicholas Megalomatis on Mount Skopos is one of the Byzantine monuments of Zakynthos hidden under later buildings. The side of the church is on the "Holy" mountain of Skopos, near the village of Vasilika.

The monument has been mentioned by other scholars (E. Salvator, O. Riemman, D. Zevas). The church was in continuous use between 1513 and 1809. In 1973, Prof. Vocotopoulos published a brief study of the wall paintings.

Today the church still preserves the form it had in Venetian times. It is a two-aisled basilica with a vaulted narthex and an underground room at the west end. On the north side there is a building used as the monks' residence. There is a large three-sided apse at the east end, and a small, round apse on the south side. The central section of the altar has side conches, forming a kind of triconch. The church has a wooden pitched roof.

The monument belongs to the transitional type of "cross-in-square" church with a narthex and propylon; this is demonstrated by the surviving sections of the old vaults of the narthex, the central walls, which are preserved up to the cornice, and the lower parts of the

vaults in the south aisle. The dome of the church may be reconstructed and drawn on the basis of the geometric tracings used for the construction of this type of church. It is clear from the architectural construction of the monument that the walls were built in three phases: a) about A.D. 1000, b) in the last quarter of the 11th century, and c) in the second half of the 12th century. The wall paintings date from this last period.

These features, combined with the history of Zakynthos, enable us to date the phases of the church of St. Nicholas Megalomatis as follows: the first phase is to be placed between 944 and 1010, the second in the first half of the 12th century, and the third between 1147 and 1185. There thus appears to have been continuous Byzantine building activity on Zakynthos during the period 944-1185.

Typologically, the monument has similarities with some of the Byzantine churches in the south-west Peloponnese, namely, the large, three-apsed bema with three altars, the enlarged width (in comparison with the length), and the longitudinal arrangement of the ground plan.